

10. Сецинский Е. И. Раскопки городища у д. Приворотья-Маковского Каменец-Подольского уезда / Е. Сецинский // Киевская старина. – 1899. – Т. LXIV. – №2. – С. 99-101.
11. Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини. – Чернігів: ВАТ «РВК «Деснянська правда», 2011. – 796 с.

Марина Ягодинська

директор Тернопільської обласної інспекції
охорони пам'яток історії та культури
м. Тернопіль

ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ X-XIII ст.

У статті розглядаються давньоруські поховальні пам'ятки Західного Поділля, дається характеристика курганних та ґрунтових могильників, аналізується спосіб поховань, супроводжувальний матеріал.

Ключові слова: давньоруські поховальні пам'ятки, Західного Поділля, кістяки, положення тіла, супроводжувальний матеріал.

Серед численних пам'яток давньоруського часу виділяються поховальні пам'ятки. До них належать курганні та безкурганні ґрунтові могильники або окремі поховання. Всього на території Західного Поділля нараховується 72 могильники (рис. 1), з них курганних – 13, ґрунтових – 59. В різні часи досліджено 339 поховань. Географічно вони розташовані таким чином:

№№ з/п	Місцезнаходження по районах	курганні	ґрунтові	Всього могильників
1.	Борщівський	1 (Глибочок)	14 (Більче Золоте VII, VIIа (Мишків), Верхняківці II, Вовчківці III, Дзвенигород II, Королівка I, Кривче, Кудринці V, Лосяч, Михалків, Монастирок, Устя XXXIII, Устя XXXIV)	15
2.	Бучацький	2 (Жнибороди I, Новосілка VII (Новосілка Язловецька))	1 (Рукомиш V)	3
3.	Гусятинський	2 (Городниця VII, Городниця X)	4 (Городниця VI, Увисла I-III)	6
4.	Заліщицький	1 (Зелений Гай I)	14 (Бедриківці IV-V, Виноградне, Городок I-II, Дзвиняч, Зелений Гай II, Зозулинці III, Касперівці, Колодрібка I, Новосілка VII (Новосілка Костюкова), Ставки, Торське, Угриньківці V)	15
5.	Збаразький	0	5 (Грицівці, Старий Збараж (кремація), Старий Збараж, Старий Збараж VI, Хоми II)	5
6.	Зборівський	0	2 (Городище, Олів V)	2
7.	Козівський	0	2 (Августівка, Велика Плавуча)	2
8.	Монастирський	0	2 (Вістря, Доброводи IV)	2
9.	Підволочиський	0	2 (Остап'є, Рожиськ II)	2
10.	Теребовлянський	3 (Буданів V, Підгора II, Семенів III)	2 (Зеленче II, Теребовля I)	5
11.	Тернопільський	3 (Великий Глибочок, Товстолуг, Чернелів Руський II)	3 (Лозова Ia, Товстолуг, Чернелів Руський IIa)	6
12.	Чортківський	1 (Палашівка)	3 (Косів, Мухавка III, Палашівка)	4
13.	Хмельницька обл.	2 (Карачківці, Черче)	4 (Бакота I-III, Жванець)	6

Майже половина (45,6%, 31) могильників Західного Поділля досліджувалася в кінці XIX – першій половині XX ст. археологами А.Кіркором [19-22], Г.Оссовським [23], Т.Сулімірським, К.Гадачеком [7, с. 102-111], В.Деметрикевичем [18], Б.Антоновичем [6]. Інформація про досліджені поховання переважно описова, узагальнена, без додаткового детального ілюстративного матеріалу, який характеризував би поховання в повному об'ємі (спосіб поховання, наявність або відсутність поховальної ями, орієнтація кістяків, положення тіла та окремих його частин, супроводжувальний матеріал тощо). Частина поховань була знайдена випадково,

під час шляхових робіт, копання окопів I Світової війни, земляних робіт у XX ст. (10), а частина поховань зафіксована під час археологічних розвідок і не досліджувалась (9). Таким чином, для характеристики поховального обряду населення Західного Поділля проаналізовано курганні та ґрунтові могильники та окремі поховання, в матеріалах яких можна було почерпнути максимум інформації (Більче Золоте VII (Мишків), Верхняківці II, Михалків, Вовчківці III Борщівського, Жнибороди I Бучацького, Городниця VI, VII, X, Увисьла I, II Гусятинського, Городок I, Зелений Гай II Заліщицького, Грицівці, Старий Збараж I Збарзького, Зеленче II, Семенів III, Теревовля I Теревовлянського, Чернелів-Руський II, Чернелів-Руський Іа Тернопільського, Мухавка III, Палашівка Чортківського районів Тернопільської області, Бакота II, III, Жванець Хмельницької області).

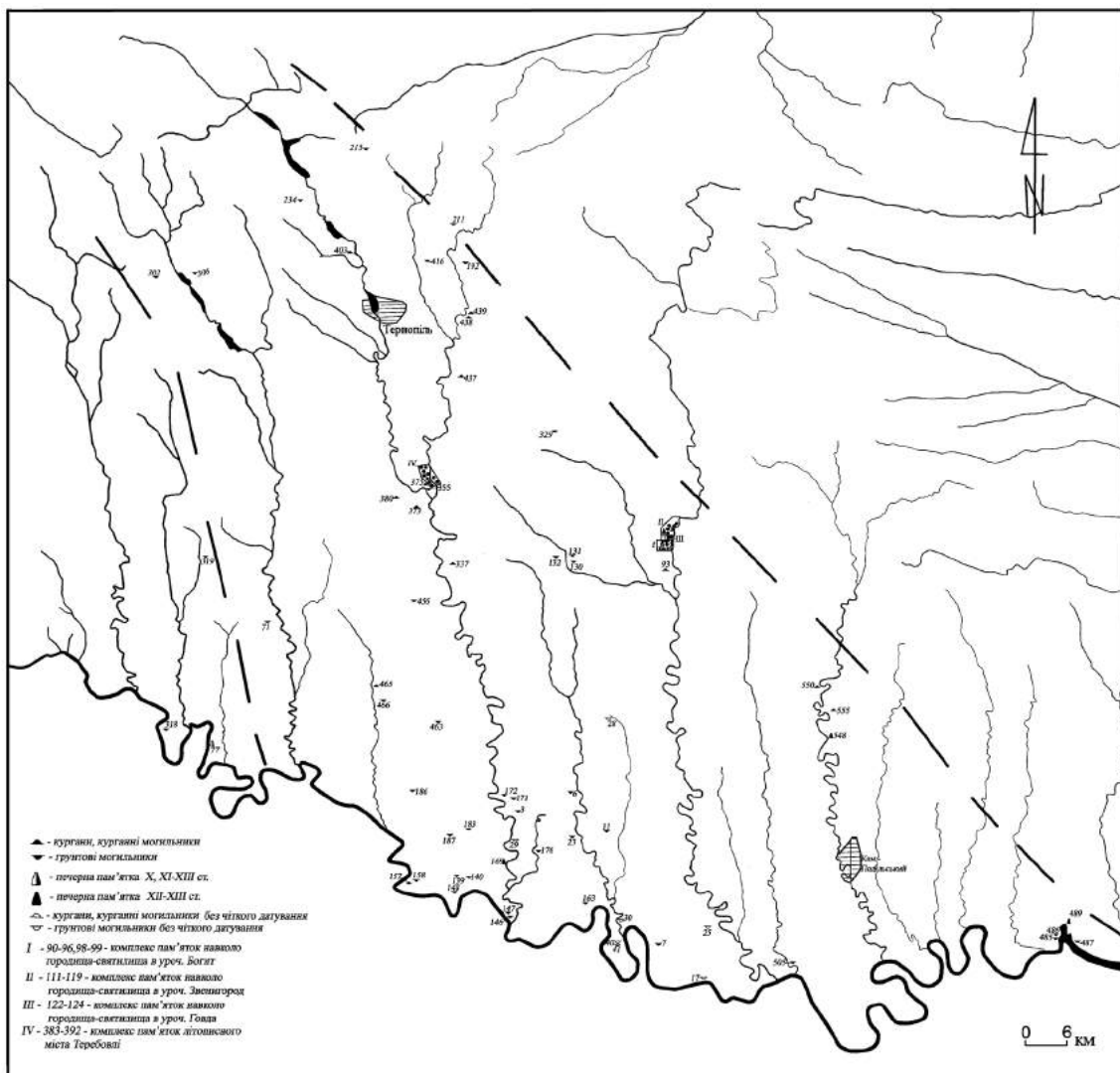

Рис. 1. Сакральні пам'ятки Західного Поділля (X-XIII ст.)

Переважно всі могильники, як курганні так і ґрунтові, розташовувались на вершинах та підвершинних ділянках пагорбів, на вододільних частинах плато (39), на високих берегах рік (17, особливо це стосується пам'яток, розташованих у Придністров'ї), один ґрунтовий могильник зафіксований в печері (Королівка I), курганна група з 4-х курганів в долині р. Збруч (Городниця X). Преважна більшість могильників були складовою комплексів з городищ і поселень. Біля них зафіксовано 46 могильників. На частині могильників (9) визначена площа, що коливається від 0,15 га до 15 га. Хронологічно могильники діляться на два періоди – X-XI ст. та XII-XIII ст.

Могильники X-XI ст. поділяються на підкурганні та ґрунтові. Підкурганні могильники зафіксовані лише кенотафні (символічні, без покійного, але з збереженим поховальним ритуалом). Це два кургани біля городища-святинища в уроч. Богит (Бохут). Насип кургану на могильнику Городниця VII мала висоту 1,2, діаметр 5 м, споруджена з глини. В насипу знайдені камені, серед яких була плита з рожевого шиферу, фрагменти кераміки X-XI ст., під насипом – прямокутна яма розмірами 2,1×1,1 м, глибиною 20 см без поховання [14, с. 73, 182-183].

Грунтові поховання представлені могильником Городниця VI, що як і попередня пам'ятка Городниця VII належить до комплексу давньоруського городища-святилища Городниця XIV в урочищі Богит (Бохут) і датується X-XI ст. [14, 2007, с. 73, 182-183]. На тілопальному могильнику Городниця VI досліджено 2 поховання: перше поховання знаходилось в ямі розмірами 0,7 × 0,8 м, глибиною 0,2 м, дно і стінки якої були викладені дрібними камінчиками. Крім дрібних кальцинованих кісточок знайдено фрагменти горщиків X-XI ст., ліпної миски, кістки тварин (ВРХ, коня). Подібне поховання знаходилось за 1 м від попереднього поховання, в овальній ямі розмірами 2 × 1,6 м, глибиною 0,3 м. Тут разом з вугликами, перепаленою глиною мали місце кальциновані кісточки, фрагменти людського черепа, фрагменти кераміки X-XI ст., кістки великої та дрібної рогатої худоби [14, 2007, с. 183, 249, рис. 20, 254, рис. 25, 46-49].

Традиція під курганних та ґрунтових могильників продовжується у XII – XIII ст. В цей період зустрічаються підкурганні поховання з кремацією (Семенів III, курган 4); підкурганні з інгумацією (Глибочок, Жнибороди I, Новосілка VII (Язловецька), Зелений Гай I (Жежава), Буданів V, Підгора II, Семенів III, Великий Глибочок, Товстолуг, Чернелів Руський II, Палашівка, Карачківці, Черче); підкурганні кенотафні (Городниця X).

Тілопальне поховання з курганного інгумаційного могильника Семенів III датується XII-XIII ст. Слідів вогнища на давньому горизонті не зафіксовано. Кремація здійснювалася на стороні. Під насипом кургану, на рівні давнього горизонті, на площадці з сильно утрамбованої глини виявлено кальциновані кістки, вуглики, перепалене дерево, фрагменти кераміки XII-XIII ст., залізні цвяхи [7, с. 108]. Наявність цвяхів та перепаленої деревини свідчать про те, що покійного спалювали у домовині. Залишки кераміки говорять про ритуальні дії над покійним. Підкурганне кремаційне поховання було одночасовим з підкурганними інгумаційними похованнями, про що свідчить типова для XII-XIII ст. кераміка зі всіх 8 поховань.

Інгумаційні поховання відомі на 13 курганних могильників. Питання кількості похованих, соціальний склад, кількість жіночих, чоловічих, дитячих поховань, хвороби, якими вони хворіли, площу могильників тощо лишаються відкритим через відсутність повністю досліджених пам'яток, фрагментарність документації про дослідження. Найбільшими з відомих на сьогодні курганних поховальних пам'яток на Західному Поділлі є Карачківці (7 курганних груп – 300 курганних насипів, досліджено 11), Жнибороди I (79 курганів, досліджено 18), Зелений Гай I (45 курганів, досліджено 6), Семенів III (13 курганів, досліджено 8), Буданів V (18 курганів, недосліджені), Підгора II (10 курганів, недосліджені), Черче (9 курганів, досліджено 6) Товстолуг (7 курганів, досліджено 6) та Чернелів-Руський II (6 курганів, досліджено 6). Інші поховальні пам'ятки мають по 1-4 курганні насипи. Всього відомо про 74 досліджених підкурганних похованнях. Загальні відомості є про 54 поховання. Детальну фіксацію та опис поховань опубліковано А.Кіркором по могильниках Жнибороди I та Чернелів-Руський II [19, s. 22-32; 21, s. 63-65]. Тому на них можна орієнтуватися в описі поховального обряду на курганних могильниках Західного Поділля.

Висота курганних насипів була різною, коливалась від 0,3-0,5 м (Жнибороди I, курган 3; Городниця X, дослідники зазначають часткову зруйнованість насипів) від рівня давнього горизонту до 1,5 м (Жнибороди I, курган 18). Середня висота складала 0,85-1,2 м. Насипи в основі підопальної форми, з середніми розмірами 7 × 8 – 8 × 9 м, довжиною по периметру 19-24 м. З незруйнованих курганів виділяються найменші за розміром: висота 0,95 м, розміром 5,75 × 4,66, довжина по периметру 13 м (Жнибороди I, курган 7). Найбільший і найвищий курган так само походить з Жнибородського могильника і має висоту 1,5 м, розміри 11,66 × 12,7 м, довжина по периметру 29 м (Жнибороди I, курган 18). Середні розміри курганів з Чернелева Руського аналогічні попереднім, найбільший курган 4 з розмірами 12 × 10 м [21, s. 63-64].

Конструктивно курганні насипи поділялися на кілька типів:

1. Насип споруджувався без використання кам'яних конструкцій, з чорної гумусованої землі (Жнибороди I, кургани 3-5, 12, 15, 18; Чернелів Руський II, кургани 1-6) або чорний ґрунт у верхній частині насипу, а в нижній – засипка мішаного ґрунту з глиною, що утворився в результаті викопування поховальної ями (Жнибороди I, курган 1).

2. У нижній частині насипу кам'яна конструкція з великих і дрібних каменів та плитки висотою до 0,8 м (Жнибороди I, кургани 2, 13, Глибочок).

3. Верхня частина насипу чорнозем, середня – конструкція з каміння, на давньому горизонті шар вапна (Жнибороди I, кургани 6, 7).

4. Насип обкладений великими кам'яними плитами (Жнибороди I, кургани 10, 17). Подібні курганні насипи з круговим кам'яним обкладенням знайдені під час розкопок в Хмельницькій області (Сокілець, Тимків) в 7 випадках [6, с. 16].

У насипах курганів (з кремацією, інгумацією та з кенотафами) дослідники фіксувалися залишки поминального посуду, їжі – фрагменти, або цілі розвали горщиків XII-XIII ст. (у 22 випадках), кістяки та окремі кістки тварин (3 випадки, коня та малої рогатої худоби), які часто покладалися разом з фрагментами горщиків, а також вуглики (1 випадок). Крім того, в насипу могли бути крем'яні вироби (Жнибороди I, 7 випадків),

залізні цвяхи (Чернелів-Руський II, 4 випадки). Більшість курганів мали одинарні поховання, в 3-х курганах було по два кістяка (Жнибороди I, кургани 2 і 12; Великий Глибочок). В Глибочку Борщівського району в одному кургані зафіксовано групове поховання (3 кістяки), в Палашівці Чортківського району – п'ять.

Скелети лежали у прямокутних ямах, глибина яких коливалась від 0,1 до 3,0 м. Форма та розміри поховальних ям не зафіксована. Померлих ховали в дерев'яних (скоріш за все дубових, як в Семеніві III, курган 1) домовинах або просто в ямах. В 16 випадках біля голови та ніг, навколо кістяків, над кістяками зафіксовані цвяхи, фрагменти і навіть колоди з перетлілого дерева, що свідчить про поховання в дерев'яних домовинах, деталі яких скріплювалися цвяхами (Жнибороди I – 5 пох., Новосілка VII, Семенів III – 8, Палашівка -1, Карачківці). В 43 випадках цвяхи і дерево не було знайдено, але це не дає повної впевненості в тому, що померлих ховали без домовин, залишки від яких могли не зберегтися або були зроблені без використання цвяхів. Кістяки лежали випростані на спині, головами переважно у західному напрямку (на захід в 32 випадках, південний захід – 15). Виключення становить одне поховання в домовині північно-східної орієнтації з Зеленого Гаю I та два поховання південної орієнтації з могильника Жнибороди I. Причому, один кістяк південної орієнтації жіночий і походить з парного поховання (Жнибороди I, курган 2), в якому другий кістяк мав південно-західну орієнтацію. Череп міг бути трохи відхилений вправо або вліво, в одному випадку череп був перевернутий лицевою частиною донизу (Жнибороди I, курган 4).

Могильники Жнибороди I та Чернелів-Руський II мали відмінності між собою не лише в орієнтації поховань (всі поховання Чернелів-Руського могильника були орієнтовані виключно на захід, на могильнику Жнибороди I переважала південно-західна орієнтація), а й в положенні рук. На могильнику Жнибороди I руки покійних знаходились в кількох положеннях: обидві витягнуті вздовж тіла (12), ліва на животі, права витягнута (3), ліва на грудях, права витягнута (2), ліва витягнута, права на животі (1). Кістяки були присипані вугликами, часом лежали на підсипці з вугликів (3), в одному випадку голова лежала на пагорбі з білого піску, покладів якого не знайдено в околицях (Жнибороди, курган 9), в 5 випадках кістяки були інтенсивно посипані вапном. Довжина кістяків коливалася: для дітей – 1,16 м, для дорослих – 1,56 до 1,92 м. Найбільше було скелетів з ростом, що коливався в діапазоні від 1,7 до 1,8 м (12 похованих). В Чернелів-Руському у 4 похованих обидві руки знаходились на грудях, в найбільшому кургані № 4, руки похованого були витягнуті, а в ще одному – руки були «скорчені біля черепа ніби підпирали щоки» [21, s. 64]. Судячи із зросту кістяки належали дорослим, і скоріш за все чоловікам. Найменша довжина кістяка 1,82 м, а найбільша – 2,0 м.

Поховальний інвентар на обох могильниках характеризується переважно особистими речами: бронзовими скроневими кільцями, персями та нагрудними прикрасами (ажурні, сердолікова намистини, лунниця, підвіски з ікла кабана, бронзові прикраси з срібними вставками), в одному випадку залізний ніж, а також фрагменти кераміки, 2 фрагменти шкіри. Особливістю для могильника Жнибороди I є те, що серед супроводжувального інвентаря знаходяться крем'яні вироби: курган 1 – крем'яний амулет в області грудей; курган 2, кістяк 1 – під нижньою щелепою та з боків 3 кремінчика; курган 3 – з правої сторони грудей 2 крем'яних вироби; курган 7 – біля кістяка 4 крем'яні вироби; курган 11 – біля кістяка 1 крем'яний виріб; курган 13 – біля правої руки кілька крем'яних виробів; кургани 15–17 – біля скелетів кілька кремінчиків; курган 18 – біля скелету з правої сторони крем'яна сокирка.

Прикраси за способом ношення поділяються на скроневі або головні, нашийно-нагрудні та наручні. Треба відмітити, що дротяні металеві скроневі кільця в 1,2-1,5 оберти аналогічні за формою і розмірами дротяним персям у 1,2-1,5 оберти. Найбільш поширеними скроневими прикрасами, знайденими в могильниках, були бронзові дротяні скроневі кільця в 2-4-6 оберти, що зафіксовані з обох сторін черепа (Жнибороди I, кургани 1, 5, 12), зафіксовані бронзові сережки, S-подібні скроневі кільця (Семенів III, курган 1, Чернелів-Руський, кургани 4, 5), біля шиї сердолікова намистина та 2 бронзові прикраси з срібними вставками (Семенів III, курган 1), в районі грудей – ажурні намистини, намистини «мінського типу», бісер з жовтої склопасті (Жнибороди I, курган 1, курган 12, кістяк 2). Найбільше прикрас фіксується на руках (16), прикрашалися пальці правої (5) та лівої (6) рук, в одному випадку персні відмічені на обох руках (Жнибороди I, курган 12, кістяк 2). Питання ношення прикрас лише жінками є дискусійним [6, с. 18]. Якщо виходити з тези, що жінка завжди має менший зріст ніж чоловік, то на Жнибородському могильнику нараховується лише 6 жіночих кістяків (довжина 1,56 м, 1,67 м, 1,7 м, 1,7 м, 1,71 м, 1,72 м), два з яких знаходились в парних похованнях (курган 2, курган 12). Три з них мали по одному дротяному бронзовому персню у 1,5 оберти (кургани 8, 13, 15), один (курган 11) – підвіску з ікла кабана, один (курган 2) – 2 скроневі кільця у 2 оберти та кручений бронзовий перстень, один (курган 16) – безінвентарний. І лише один кістяк з парного поховання в кургані 12 мав багатий інвентар – з обох сторін черепа 2 бронзові скроневі кільця у 4 оберти, на двох пальцях правої руки по персню, на пальці лівої руки 1 перстень, в області грудей намистина «мінського типу». Крім того, біля кістяка знайдено глиняне біконічне прясло з заокругленими гранями і орнаментациєю з обох сторін зубчастим штампом. Тісто прясла було типовим для кераміки XII-XIII ст. з дрібним піском та подрібненим шамотом. В інших похованнях, з виміряною довжиною скелетів, виявлено наступне: безінвентарні – 5, з

залізним ножом – 1, з персями у 1,5 оберти – 2. На Чернелево-Руському курганному могильнику всі поховання малі зріст 1,82 – 2,0 м, а супроводжувальний інвентар складався: в 5 випадках на пальцях лівої руки по одному бронзовому персняю, в 2-х випадках скроневі кільця, що свідчило про те, що в давньоруський час прикраси носили як жінки, так і чоловіки. А наявність або відсутність прикрас, їх кількість, різноманітність та якість матеріалу може свідчити про соціальний статус померлого.

Два кенотафні підкургани поховання з могильника Городниця Х досліджені Ю.М. Малєєвим [5, 1988] у 1987 р. (рис. 2, 1). Обидва кургани були невисокі і невеликі за розмірами (висота до 50 см, діаметр насипу 4,5, діаметр разом з ровиком 10,3-11,5 м). Насип кургану 1 споруджений з жовтої материкової глини, ровик слабо простежується, ширина ровика у верхній частині 1,5-2 м, могильна яма відсутня (рис. 2, 1). Насип кургану 2 споруджений з слабо гумусованої глини. Глибина ровика від рівня горизонтальної площадки кургану – 0,3 м. Могильна яма відсутня (рис. 2, 2). В північній частині заповнення ровика зафіксовано золу. Слідами поховального обряду є залишки ритуального биття посуду у вигляді трьох фрагментованих горщиків XII-XIII ст., що були знайдені в північній частині кургану на дні ровика (рис. 2, 3). Горщики тонкостінні, з заокругленими (в одному випадку косозрізаними) різко відігнутими назовні вінчиками, із заглибленням з внутрішньої сторони для покришки, короткою шийкою. Цілий горщик має різко профільовані плічки, орнаментовані у верхній третині лінійним орнаментом, вузьке дно з невиразним клеймом (рис. 5, 3). Фіксація ритуальних ровиків в кенотафах Городниця Х є єдиними випадками серед інших курганних могильників Західного Поділля. Кенотафні поховання зустрічаються не лише в Західному Поділлі, а й на лівобережжі Дніпра, на могильнику біля Шестовиці (9, с. 94).

Грунтові могильники XII-XIII ст. діляться на підплитові (Верхняківці II, Вовчківці III, Дзвенигород II, Лосяч, Монастирок, Устя XXXIII, Увисла I, Бедриківці IV, Бедриківці V, Городок I, Городок II, Дзвиняч, Зелений Гай II, Зозулинці III, Колодрібка I, Новосілка VII (Новосілка Костюкова), Угриньківці V, Грицівці, Хоми II, Велика Плавуча, Доброводи IV, Остапе, Лозова Ia, Товстолуг, Косів, Палашівка); ґрунтові рядові (Вільховець I, Королівка I, Кудринці I, Михалків, Устя XXXIV, Рукомиш V, Увисла II, III, Бедриківці V, Ставки, Торське, Старий Збараж VI, Городище, Оліїв V, Августівка-Хоростець, Вістря, Рожиськ II, Зеленче III, Теревовля I, Чернелів Руський IIa, Бакота I-III, Жванець), в кам'яних колах-кромлехах (Більче-Золоте VII (Мишків), в кам'яних домовинах (Мухавка III, поховання 1).

Всього відомо 59 ґрунтових могильників, в яких було зафіксовано останки 262 осіб. Придатних для аналізу матеріалів виявилось лише у 65 похованнях. Інгумаційні ґрунтові могильники за поховальним обрядом поділялися на підплитові та рядові. Ґрунтові могильники були заглиблені в землю на 0,2–1,8 м, переважала західна орієнтація (51): суто на захід – 34, південно-західна – 13, північно-західна – 14. На північ був орієнтований 1 кістяк, на північний схід – 1, на схід – 2. В ґрунтових могильниках, як і в підкурганних крім одиночних фіксуються парні (Верхняківці II, Грицівці, Рукомиш V) та групові (три кістяки, Бакота III) поховання. Підплитові та рядові поховання можуть фіксуватися на одних і тих же могильниках (Бедриківці V). Це можна пояснити кількома чинниками: а) різними умовами збереження поховань в результаті господарської діяльності людини, кам'яне перекриття могло бути знищене під час оранки тощо; б) для перекриття могили могли використовувати дерево, яке погано зберігається в ґрунті Західного Поділля і що могло свідчити про нижчий соціальний статус похованого [12, с. 36]. Наявність двох типів поховань на одному могильнику виявлена і в Хмельницькій області на могильнику Сокилець [6, с. 18-19, 53-54]. Дослідник В.Захар'єв вважає, що ця еволюція поховального обряду пояснюється подальшою християнізацією населення (наявність кам'яного перекриття є проявом язичницьких пережитків), різним часом існування підплитових та ґрунтових рядових поховань (відповідно II пол. XII ст. та I пол. XIII ст.) [3, с. 127]. В той же час відмічається, що істотної різниці між поховальним інвентарем різних за типом поховань не зафіксовано [6, с. 18].

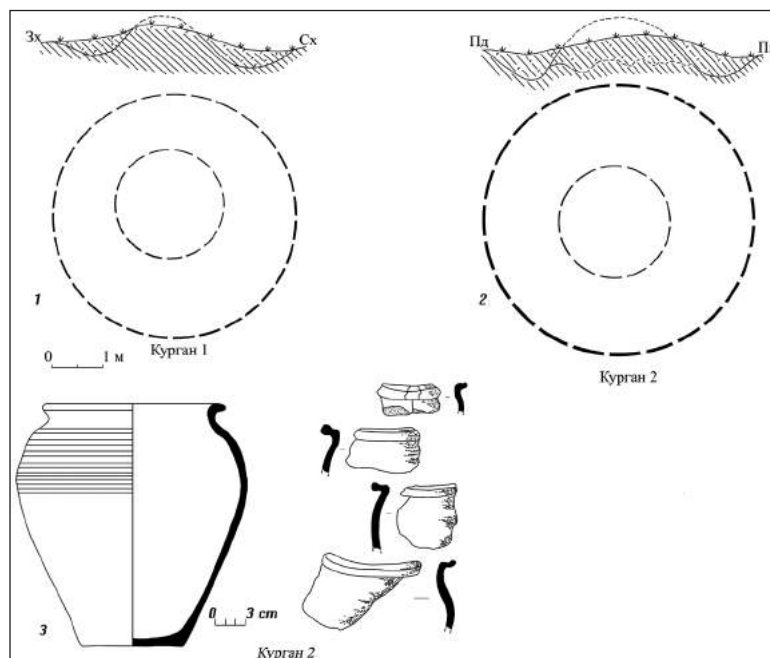

Рис. 2. Городниця Х Гусятинський район:
1, 2 – кургани 1, 2; 3 – кераміка з кургану 2 (рис. Ю.М. Малєєва)

Показовим є могильник в с. Чернелів-Руський Тернопільського району Тернопільської області (Чернелів Руський Па), який зафіксував І.П.Герета в контексті досліджень черняхівського могильника [1, с. 257-258]. В результаті багаторічних розкопок виявлено 26 давньоруських поховань, глибиною 0,5-1,6 м, західної (захід-північний захід – 12, захід – 9, захід-південний захід – 1) орієнтації, іншої орієнтації (північної, північно-східної) виявлено лише 2 поховання. Поховальні ями зафіксовані лише у 8 випадках. Вони були прямокутні з заокругленими кутами, інколи підовальні (поховання 185, 232, 237), довжиною від 1,7 до 2,4 м, шириною від 0,6 до 1,4 м. Кістяки лежали на спині, черепи були трохи відхилені вправо або вліво, положення рук різне: обидві витягнуті вздовж тіла (5), права витягнута, ліва на животі (3), права на животі, ліва витягнута (2), права на грудях, ліва на животі (2), права витягнута, ліва під тазом (1), обидві під тазом (1), обидві перехрещені на животі (1). Сліди від дерев'яної домовини (фрагменти дерева, залізні цвяхи) зафіксовані в 5 похованнях (4, 185, 235, 236, 237). В двох випадках є сліди підсіпки вугликів та перепаленої глини. Кістяки мали довжину 1,65–1,8 м. Разом з похованими крім особистих речей – прикрас (мідні дротяні скроневі кільця у 1,5 оберти, скроневе кільце київського типу, скроневе кільце з однією намистиною з зерню, схожих з скроневи-ми мідних та білонових перснів у 1,3-1,5 оберти), знайдені гудзик з голівкою синьої склапасти та дротяним вушком (пох. 12, рис. 3) та окуття від лопатки (пох. 217, рис. 3). Знахідки фрагментів кераміки в заповненні поховальних ям (пох. 217), біля кістяків (пох. 12, біля голови і тазових кісток) та горщика в пох. 259, що стояв з лівої сторони між плечем і черепом (рис. 3) свідчать про проявлення язичницьких звичаїв – відправлення ритуалів по покійному, надання ритуальної їжі тощо. Кераміка та прикраси датуються XII-XIII ст.

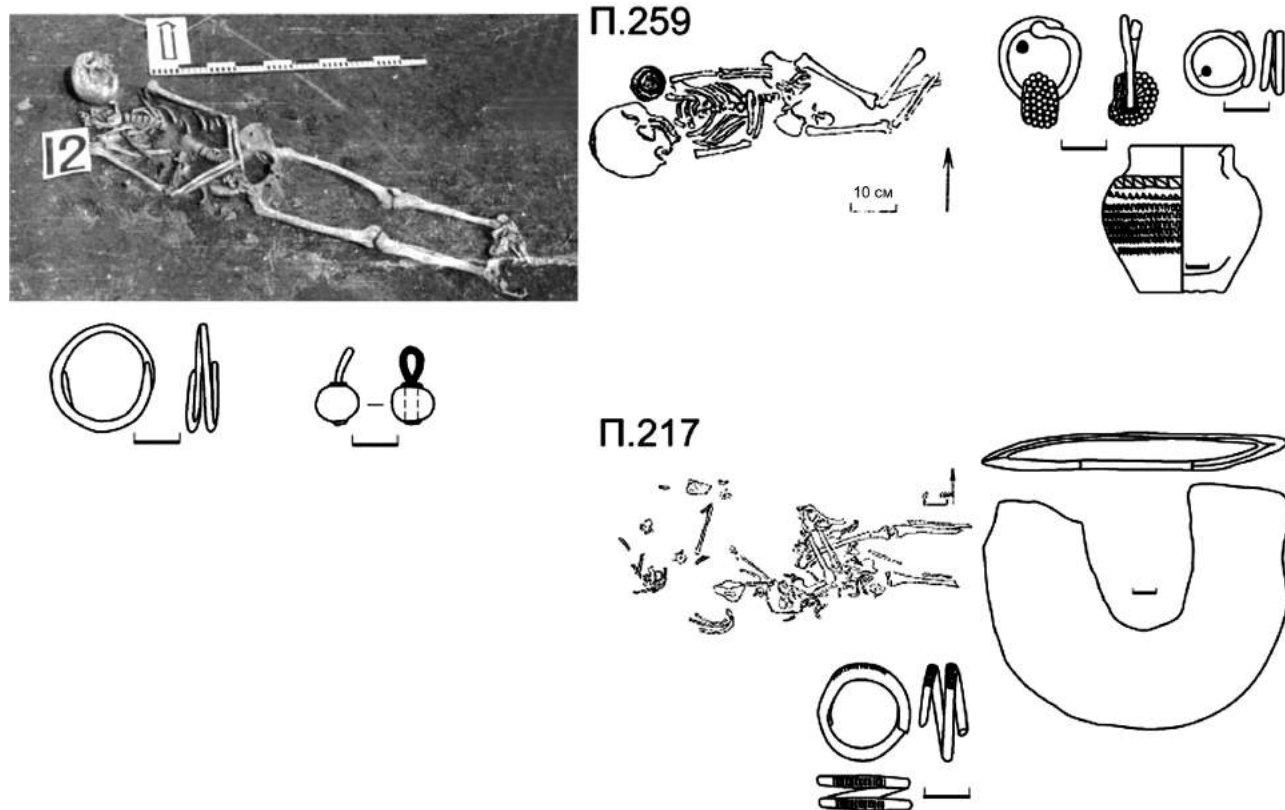

Рис. 3. Могильник Чернелів-Руський Па, Тернопільський район. Поховання 12, 217, 259 (розкопки І.П. Герети, малюнки І.П. Герети, В. Тилищака)

Цікавим за поховальним обрядом є безплитовий могильник Жванець XII-XIV ст., виявлений експедицією Т. Мовши у 1974 р. на території трипільського городища біля с. Жванець в урочищі Щовб. Досліджено 26 поховань, з яких 24 були без інвентарними і лише у 2-х (1, 26) похованнях знайдені особисті речі: бронзове скроневе кільце та кістяна застібка. Кістяки були зорієнтовані головами на захід, лежали у прямокутних з заокругленими кутами або підовальних ямах, на глибині 0,25-0,85 м від денної поверхні. Кістяки лежали на спині, у витягнутому положенні. Положення рук різне: руки на животі (9 випадків), права на животі, ліва витягнута (2), ліва на животі, права витягнута (1), обидві витягнуті, ледь зігнуті у ліктях, притиснуті до стегна (1). В одному випадку руки зігнуті в ліктях, підняті і покладені стуленими долонями до правої скроні (пох. 2, чоловіче). Подібне положення рук зафіксоване в 5 кургані Чернелево-Руського курганного могильника. Поховання переважно одинарні, в 2-х випадках (поховання 7, 8; 9, 21 та 17, 19, 22) в одну яму впущено кілька різночасових поховань, що можливо, свідчить про якісь зовнішні ознаки поховань на ґрунті

(надмогильні насипи). Ще одна цікава деталь зафіксована – наявність каменів під кістяками (8 випадків). Це невеликі різних розмірів (10×10 см, 11×15 см, 5×25 см) кам'яні плитки, що були покладені в ноги (пох. 4, 20), під черепом і в ногах (пох. 9, 21), лише під черепом (пох. 11, 22), під черепом, в ногах і під тазом (пох. 10), під черепом, лопатками, тазом і ногами (пох. 14). Серед цих поховань 4 належали жінкам, 2 чоловічим, 1 дитяче, 1 невизначене. Камінь фіксувався в ґрунтових похованнях під час дослідження безплитового могильника біля с. Старий Збараж Збаразького району Тернопільської області, але в цьому випадку камені прикривали черепи зверху [22, s. 54]. Поховання були переважно безінвентарні, лише біля одного кістяка виявлені бронзове скроневе кільце та срібний перстень. Поруч знаходились фрагменти горщиків XII-XIII ст. Інгумаційне поховання з каменем під головою виявлене в курганному похованні (курган 4, пох. 4) ятвязького курганного могильника з кам'яними насипами біля с. Дністрове Кельменецького району Чернівецької області [16, с. 216]. Руки похованих складені на грудях або животі, крім двох випадків. У випадку поховання з каменем під головою права рука витягнута вздовж тіла, ліва – на животі.

Окремо необхідно зупинитися на ґрунтових похованнях в кам'яних кругах (кромлехах). Такий могильник був досліджений по лівому берегу р. Серет між селами Більче-Золоте і Мишків Борщівського району Тернопільської області (Більче-Золоте VII). Г.Оссовським у 1890 р. виявлено три інгумаційні поховання західної орієнтації, в дерев'яних домовинах. Розміри поховальних ям 2,0 × 1,0 м. В одному похованні виявлено скроневе кільце київського типу. Поховання були огорожені кам'яними плитами, скелети випростані. 2 подібних поховання в кам'яних огорожах виявлені на могильнику XI-XII ст. в Борівцях та Василеві Чернівецької області [12, с. 23]. Дослідники вважають ґрунтові поховання в кам'яних огорожах ятвязькими, що прийшли на зміну похованням в кам'яних курганах [16, с. 220].

Поховання в кам'яній домовині переставлене лише одним випадком під час досліджень двох ґрунтових поховань І.П.Геретою у 1975 р. біля с. Мухавка Чортківського району Тернопільської області [2, 1976]. Безінвентарне інгумаційне поховання (1) західної орієнтації було покладене в прямокутну яму розмірами 1,8 × 0,8 м, глибиною 1,0 м. В ямі біля трьох стінок (південної, північної та західної) стояли на ребрі плити з вапняку (рис. 4). Плит від дна, накривки та східної короткої стінки не знайдено. Кістяк лежав на спині, руки складені на животі, біля кістяка – фрагменти гончарних горщиків XII-XIII ст.

Підплитових могильників в регіоні нараховується 28, переважна більшість їх знаходилась на Придністров'ї (20), хоча і на території Тернопільського плато (6) та Товтровою кряжу (2) вони також були присутні. Подібні могильники досліджувались в сусідніх регіонах: в Північній Буковині [13, с. 173-174] та в Східному Поділлі [6].

Окремо виділяються підплитові поховання з могильника Вовківці III, що знаходиться біля с. Вовківці Борщівського району. А. Кіркор під час досліджень зафіксував невеликі надмогильні насипи над плитами. В одному (шостому) похованні плита мала антропоморфний вигляд. Наявність надмогильних насипів над підплитовими похованнями можуть свідчити про пережитки курганного поховального обряду. Поховання заглиблені в ґрунт на глибину від 0,73 м до 1,75 м. Розміри кам'яних плит були різні: довжина від 1,26 м до 2,95 м, ширина – від 0,7 м до 1,3 м, товщина плити складала 0,1-0,3 м. Орієнтація поховань західна. В заповненні двох поховань над ногами знайдені фрагменти кераміки від ритуального биття горщиків (?), а під черепами (поховання 1, 3) вапно. В похованні 6 з антропоморфною кам'яною плитою – дротяний бронзовий перстень у 1,5 оберти. Інші поховання були без інвентарними.

А.Кіркором досліджувався підплитовий могильник Верхняківці II. Розкрито 5 поховань, три з яких були парними. Орієнтація південно-

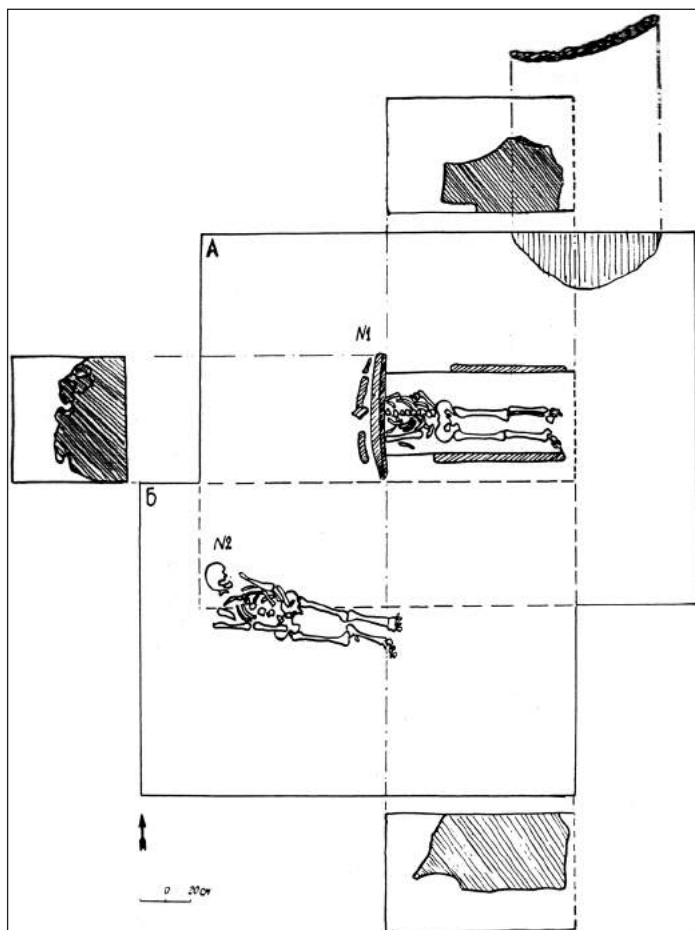

Рис. 4. Могильник Мухавка I Чортківського району Тернопільської області (дослідження і малюнки І.П. Герети)

західна. Ріст похованих в парних похованнях різний, в першому випадку 1,69 м і 1,89 м, в другому 1,64 м і 1,5 м, в 3 – 1,2 м і 1,6 м. Можна зробити припущення, що в двох перших випадках це були відповідно жіночий і чоловічий кістяки (поховання 1, 2), в третьому – жіночий та дитячий (поховання 4, по аналогії з парними похованнями Жнибороди I). Руки у всіх похованих крім кістяка 1 в похованні 1 (обидві руки на грудях) були витягнуті вздовж тіла. Поховальний інвентар складався з особистих речей: дротяних скроневиц кілець та перстенів та фрагментів парчі. Форму та розміри ям не зафіксовано. Але на під плитовому могильнику Сокилець (Дунаєвецький район Хмельницька обл.), де було досліджено біля 100 поховань [3, с. 126-127], поховальні ями були підпрямокутними, з заокругленими кутами, розмірами 2,2×1,0 м. Положення рук похованих на підплитовому могильнику Верхняківці II наступне: витягнуті – 13; складені на грудях – 3; права на грудях, ліва витягнута – 2; права витягнута, ліва на грудях – 1; витягнуті під тазом – 1. Домінуюче положення рук – витягнуті вздовж тіла. На могильнику ж у Сокильці більшість кістяків з руками, складеними на грудях.

Підсумовуючи вищесказане, можна виділити наступне. Традиції поховального обряду давньоруського часу базуються на слов'янських поховальних пам'ятках, які характеризуються підкурганними та ґрунтовими похованнями з трупоспаленням [15, с. 146-147, 183-185; 8, 227-236; 16, 235-241; 10; 17, с. 137-154]. Через нечисельність матеріалу неможливо сказати точно, який тип поховання був першим ґрунтовий чи під курганний. Скоріш за все, існували паралельно ґрунтові (в ямах та урнах) та підкурганні (на горизонті) трупоспалення, що поступово, з переходом від язичницького світосприйняття світу та поширенням християнства були замінені курганними (в ямах) та ґрунтовими (ямними підплитовими, ямними в кромлехах, ямними з кам'яною домовиною) інгумаційними похованнями, а потім лише ямними ґрунтовими інгумаціями.

За поховальним обрядом могильники Західного Поділля поділяються:

1. Могильники з трупоспаленням, що проіснувало до XII-XIII ст. (Городниця VI, ґрунтові тілоспалення в ямах, X-XI ст.; Семенів III, підкурганне тілоспалення на стороні, в дерев'яній домовині, XII-XIII ст.). Зберігся звичай ритуального биття посуду, використовувати камінь в облаштуванні могил, очищення місця упокоїння вугликами з ритуального вогнища, покладання ритуальної їжі, залишки якої фіксуються у вигляді кісток тварин.

2. Могильники з трупопокладенням підкурганні, ґрунтові західної (з сезонними коливаннями) орієнтації [11, с. 31; 4, с. 66] XII-XIII ст. У всіх випадках поховання проводилось у поховальних ямах. Похованих ховали в дерев'яних або кам'яних (Мухавка III, рис. 6) конструкціях (домовинах, 37 випадків), в одному випадку дерев'яна домовина була обкладена великим камінням (Семенів III, курган 1, найбагатше жіноче поховання). В переважній більшості поховань слідів від домовин (деревного тліну, фрагментів дерева, цвяхів) не виявлено. В такому випадку померлі могли ховатися в домовинах, в конструкції яких не використовувались цвяхи і дерево не збереглося [4, с. 70-71] або померлих ховали безпосередньо в могильних ямах. Статистика підплитових і безплитових ямних поховань теж не може бути вичерпною через фрагментарність досліджень могильників, незбереженість кам'яних плит та дерев'яних перекриттів (щитів), що фіксувалися Б.Томенчуком в Галичі [12, с. 37]. Часом на одній тій самій площі знаходились одночасові курганні та ґрунтові могильники (курганний могильник Чернелів-Руський II, ґрунтовий рядовий могильник Чернелів-Руський Па). Як пережиток з язичницьких часів в похованнях XII-XIII ст. присутні залишки посуду для ритуальної їжі (Чернелів-Руський Па, пох. 259), ритуально побиті горщики, підсипка з вугликів, фрагменти перепаленої обмазки, в курганних насипах кістки тварин. Про важливість використання каміння в ритуальному обряді свідчить їх фіксація в ґрунтових похованнях з трупоспаленням X ст., підкурганних кенотафних похованнях XI ст., в підплитових похованнях, у похованнях у кромлехах, у підкурганних насипах в якості конструктивних частин, що перегукується з покладанням каменів, кам'яних плиток у ґрунтові поховання, під кістяки похованих (Жванець), біля тіла, над головою (Старий Збараж) і навіть в рот покійникам (Сокилець) [6, с. 32]. Теза про суто чернечі християнські поховання з кам'яним плитками під тілом суперечить положенню рук в таких похованнях (для християнських поховань характерне положення рук на грудях або на животі). Серед похованих спостерігаються дитячі поховання, крім того, кам'яні плитки фіксуються не лише під головою, а й під іншими частинами тіла, в тому числі, над головою.

Давньоруські поховальні пам'ятки Західного Поділля потребують додаткових досліджень для визначення паралельного існування курганних та ґрунтових могильників, часу переходу від одного типу поховання до іншого.

Список використаних джерел та літератури

1. Герета И.П. Раскопки Чернелево-Русского могильника // Археологические открытия 1973 г. – М.: Наука, 1974. – С. 257-258.
2. Герета І.П., Ковальчук Т.М. Звіт про археологічні дослідження в с. Мухавка в 1975 році // Наукові фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею. – РД-ХІ-3272. – Тернопіль, 1976. – 11 с.

3. Захар'єв В. Черговий етап дослідження Сокілецького давньоруського підплитового могильника XII-XIII ст. // АБУ 2000/2001 рр. – К., 2002. – С. 126-127.
4. Івакін В.Г. Християнський поховальний обряд населення давньоруського Києва (XI-XIII ст.) // Археологія. – 2008. – № 3. – С. 60 – 75.
5. Малеев Ю.Н. Отчет о работе Днестровской археологической экспедиции Киевского госуниверситета. – К., 1988. – 12 с.
6. Маярчак С. Археологічні пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 95 с.
7. Миська Р. Ранньосередньовічні поховальні пам'ятки межиріччя Золотої Липи та Збруча // Srednioweczny obrzadek pogrebowy na pograniczu polsko-ruskim. – Rzeszow-Sanok, 2011. – S. 102-111.
8. Михайлина Л.П. Слов'яни VIII-IX ст. між Дніпром і Карпатами. – К., 2007. – 300 с.
9. Моця О.П. Поховання скандинавів на Півдні Київської Русі // Археологія. – 1990. – № 4. – С. 90-97.
10. Моця О.П. Населення південно-руських земель IX-XIII ст. (за матеріалами некрополів). – К., 1993. – 160 с.
11. Моця О.П. Підплитові поховання на Південноруських могильниках // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в II половині першого – на початку другого тисячоліття н.е. – Чернівці: «Рута», 1994. – С. 30-31.
12. Пивоваров С. Християнські старожитності межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 151 с.
13. Пивоваров С. Поховання під кам'яними плитами на давньоруських некрополях (спроба інтерпретації) // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. Археологія Тернопільщини. – Тернопіль: Джура, 2003. – С. 173.
14. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян. – М., 2007.
15. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – К., 1982.
16. Томенчук Б. Ятвяги на Буковині (Кам'яні кургани і поховання в кам'яних огорожах) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т. 1. – С. 215-222.
17. Ягодинська М. Слов'янський могильник біля Старого Збаража // Джерело. – 1994. – Вип. 1. – С. 137-153.
18. Demetrykiewicz W. Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim w Galicyi wschodniej // Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne. – Krakow, 1900. – S. 92-125.
19. Kirkor A.H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii umiejetnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1877 // ZWAK. – Krakow, 1878. – Т. II. – S. 3-18.
20. Kirkor A.H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii umiejetnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1878 // ZWAK. – Krakow, 1879. – Т. III. – S. 12-45.
21. Kirkor A.H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii umiejetnosci z wycieczki archeologicznej w roku 1882 // ZWAK. – Krakow, 1883. – Т. VII. – S. 51-65.
22. Kirkor A.H. Sprawozdanie I wykaz zabytkow zlozonych w Akademii umiejetnosci z wycieczki archeologicznej w roku 1883 // ZWAK. – Krakow, 1884. – Т. VIII. – S. 48-60.
23. Ossowski G. Sprawozdanie z wycieczki paleo-etnograficznej po Galicji w r. 1890 // ZWAK. – 1891. – Т. XV.

Олександр Григоренко

доктор історичних наук, професор
Хмельницького національного університету

Володимир Захар'єв

член ГО «Спілка археологів України», здобувач
кафедри історії України Кам'янець-Подільського
національного університету ім. Івана Огієнка
м. Хмельницький

**НАПІВЗЕМЛЯНКОВЕ ЖИТЛО ІЗ МАЛІЄВЕЦЬКОГО /ПРОСКУРІВСЬКОГО/
ДАВНЬОРУСЬКОГО ГОРОДИЩА**

У статті йде мова про житло 40-х років XIII ст. н.е., знайдене на знищеному монголо-татарами давньоруському городищі між с. Маліївці Дунаєвецького та Проскурівка Ярмолинецького районів на Хмельниччині, а також перспективи дослідження цього сильно потривоженого людською діяльністю археологічного об'єкта.

Ключові слова: археологія, Хмельниччина, давньоруське, городище, житло, посуд, залізоробне виробництво.

У системі оборони кордону Галицької та згодом Галицько-Волинської держав від степовиків у XII-XIII ст. важливим сегментом було городище, що розташоване за 48 км північніше впадіння р.Ушиці в Дніс-